

ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΤΕΚΑΡΤ

Ο Ντεκάρτ ήταν απαλλαγμένος από βιοτικές φροντίδες κι ενδιαφερόταν ζωηρότατα για την καλλιέργεια του νου του. Είταν συνεπώς φυσικό πως από πολύ νωρίς άρχισε να κρατεί σημειώσεις πρόχειρες ή να καταγράφει τις σκέψεις του σε σχέδια μελλοντικών έργων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της μεγαλοφυΐας του ήταν ακριβώς πως οι βασικές ιδέες που θεμελίωσαν το φιλοσοφικό του σύστημα άστραψαν άξαφνα μέσα του όταν ήταν ακόμη νεότατος. Το «άστραψαν» δεν είναι ποιητική εικόνα. Εκδήλωση απότομη όσο κι εκθαμβωτική της πνευματικής επεξεργασίας που είχε σίγουρα προϋπάρξει, είναι αυτή η νύχτα της 10 Νοεμβρίου 1619, όταν ο ίδιος ο Ντεκάρτ—είταν τότε εικοσιτριών ετών—έμεινε τόσο κατάπληκτος από την αναλαμπή των ιδεών που τον φώτισαν, ώστε να πιστέψει σε υπερφυσική παρέμβαση.

Αν θέλαμε να διαγράψουμε με συντομία, που δεν μπορεί να σεβαστεί όλες τις λεπτομέρειες, την τροχιά τού δημιουργικού έργου τού Ντεκάρτ, θα μπορούσαμε να πούμε πως, ύστερα από μια περίοδο γοργής κνοφορίας, το μαθηματικό του δαιμόνιο γέννησε μερικές βασικές ιδέες σχετικές με τις μαθηματικές επιστήμες. Κάτω από τις ποικιλομορφίες της Αριθμητικής, της Γεωμετρίας, της Αστρονομίας και της Μουσικής, στις οποίες είχαν προστεθεί η Μηχανική κι η Οπτική, ο Ντεκάρτ διέκρινε την ενότητά τους: Αυτές οι μαθηματικές επιστήμες ασχολούνται όλες με τις σχέσεις—τους λόγους—ποσοτήτων και αναλογιών, και μπορούν συνεπώς να θεμελιώσουν μια γενικότερη επιστήμη—τα «καθολικά μαθηματικά»—που θ' ασχολείται μόνο μ' αυτές τις σχέσεις, ανεξάρτητα από κάθε ειδικό αντικείμενο.

Κατόπι, ήλθε στο φιλοσοφικό δαιμόνιο του Ντεκάρτ η ιδέα να επεκτείνει τη μαθηματική μεθοδολογία σε όλους τούς τομείς της πνευματικής έρευνας, δηλαδή η βασική ιδέα τού καρτεσιανού ορθολογισμού. Έτσι, έχοντας κατακτήσει από πολύ νωρίς τις βάσεις της Αλήθειας του, ο Ντεκάρτ είχε στην υπόλοιπη ζωή του όλο τον καιρό για να τις επεξεργαστεί και να τις προπαγανδίσει, αρχικά σε στενό κύκλο εμπίστων του, κατόπι στο μεγάλο κοινό. Παράλληλα μ' αυτή του την απασχόληση, ο Ντεκάρτ, δεν έπαψε να εργάζεται για ν' αξιοποιήσει πρακτικά σε ποικιλότατους τομείς ερευνών την αλάθευτη, καθώς πίστευε, χρησιμότητα της μεθόδου του.

Βασικό ενδιαφέρον του ήταν ένα: η σπουδή της Φυσικής, γιατί απ' αυτήν πρόσμενε τη θετική εξυπηρέτηση των ανθρώπων, τον περιορισμό της δυστυχίας τους, που οφείλεται για πολύ στο ότι αναγκάζονται να μοχθούν

υπερβολικά, ν' αρρωσταίνουν, να γερονούν και να πεθαίνουν πρόωρα. Χωρίς να το έχει πει ρητά, ο Ντεκάρτ δείχνει με τη στάση του — πως δίχως να αμφισβητεί την αθανασία τής ψυχής, απεναντίας μάλιστα — φροντίζει και για την ευτυχία τού ανθρώπου σε τούτη εδώ τη ζωή πολύ περισσότερο απ' όσο το έκαναν γενικά στον καιρό του.

Ένας κλάδος μονάχα άργησε να τον απασχολήσει. Της Ηθικής. Για πολύν καιρό, απορροφημένος από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, ο Ντεκάρτ βολεύτηκε με μια « προσωρινή ηθική » που είναι ένα μέτριο ανακάτωμα στωϊκότητας και οπορτουניσμού: « Να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα τής πατρίδας μου... να μείνω πιστός στη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μου έκανε τη χάρη ν' ανατραφώ από παιδί... » — « Ν' αλλάζω τις επιθυμίες μου μάλλον παρά την τάξη τού κόσμου... » (Βλ. σελ. 43).

Τι σημαίνουν αυτά; Απλώς ότι ο Ντεκάρτ, έχοντας σκοπό ν' ανοίξει πολεμικό μέτωπο στα σύνορα της φιλοσοφίας και της επιστήμης, ήθελε να φυλάξει τα πλευρά του. Ο ορθολογισμός του τον έκανε νά καταλάβει από νωρίς πως, αν ήθελε να εκπληρώσει τη μεγάλη αποστολή του, για τίποτα στον κόσμο δεν έπρεπε να δώσει αφορμή επεισοδίων σε άλλους τομείς. Έτσι, ούτε η ηθική τον απασχόλησε στην αρχή, ούτε κι η πολιτική τον χασομέρησε ποτέ διόλου.

Η ηθική είταν εξάλλου γι' αυτόν τομέας, στον οποίο έπρεπε κανείς να φτάσει τελευταία. Ο Ντεκάρτ δεν πρόφτασε ν' ασχοληθεί μ' αυτήν συστηματικά. Το τελευταίο έργο του, « Τα Πάθη τής Ψυχής », είναι περισσότερο μελέτη φυσιολογίας και ψυχολογίας, και μόνο επιβοηθητικά περιλαμβάνει και ηθικές παρατηρήσεις. Της καθαυτό ηθικής του τις γενικές γραμμές τις βρίσκουμε στην αλληλογραφία του με την Πριγκήπισσα Ελισσάβει, που τον κέντρισε ν' ασχοληθεί με το θέμα.

Οι γενικές αυτές απόψεις είταν απαραίτητες για να κατανοηθεί η μορφή κι ο χαρακτήρας τών έργων τού Ντεκάρτ.

I. Πρέπει πρώτα ν' αναφέρουμε και να παραμερίσουμε μερικά δευτερεύοντα έργα. Των περισσότερων ή μόνο οι τίτλοι μάς είναι γνωστοί ή σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα, και έχουν σημασία κυρίως ιστορική.

Το πρώτο, που σώζεται, είναι η « *Επιτομή Μουσικής* » — « *Compendium Musicae* » — που χάρισε την 31 Δεκεμβρίου 1618 στον Μπέεκμαν. Κατόπι έρχονται κάτι χειρόγραφα της πρώτης εποχής, 1619-1620: *Experimenta*, *Parnassus* και *Olympica*. Το τρίτο είναι ενδιαφέρον γιατί εκεί μέσα περιγράφει τα γεγονότα τής νύχτας τής 10-11 Νοεμβρίου 1619.

Άγνωστη απέμεινε η μικρή πραγματεία μεταφυσικής, που ο Ντεκάρτ έγραψε στα 1629, στην αρχή τής οριστικής του διαμονής στην Ολλανδία. Πάντως, οι ιδέες του για τα μεταφυσικά προβλήματα δεν άλλαξαν και μας είναι γνωστές από τους « *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* » του.

II. Έρχονται κατόπι μερικά έργα του, που ο Ντεκάρτ τα άρχισε με σκοπό να τα δημοσιέψει, αλλά που είτε έμειναν ατέλειωτα, είτε προτίμησε

να τα αφίσει αδημοσίευτα, και δημοσιεύτηκαν μετά τον θάνατό του. Μερικά απ' αυτά είναι πολύ σημαντικά. Τέτοια έχουμε τ' ακόλουθα:

α) «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» — *Regulae ad Directionem Ingenii*. Αποτελεί μια πρώτη και διεξοδικότερη πραγματεία μεθοδολογική, που έμεινε ατέλειωτη. Γραμμένη λατινικά γύρω στα 1628, μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε μονάχα στα 1701. Από τους τριανταδυό κανόνες που επρόκειτο να περιλάβει, υπάρχουν μόνο εικοσιέννας. Κι απ' αυτούς οι τρεις τελευταίοι έχουν δοθεί δίχως επεξηγήσεις. Πάντως, έστω κι ασυμπλήρωτη, η πραγματεία αυτή — καμιά ογδονταριά σελίδες — είναι από τα καλύτερα κείμενα του Ντεκάρτ. Αρκετά σημεία τού «Λόγου περί της Μεθόδου», που γράφηκε οκτώ περίπου χρόνια αργότερα, διευκρινίζονται καλύτερα αν ανατρέξει κανείς σε τούτο το έργο.

β) Ακόμα σημαντικότερο είναι το μεγάλο του έργο, που ο Ντεκάρτ το άφισε αδημοσίευτο. Πρόκειται για μια πραγματεία γραμμένη γαλλικά στα 1629 - 1633 που περιείχε ολόκληρη τη φυσική του και επιγραφόταν «Ο Κόσμος ή Πραγματεία περί Φωτός», με ένα δεύτερο μέρος «Ο Άνθρωπος». Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. σημ. 110, και 119 και 145, στο τέλος του βιβλίου. Εξάλλου, το Πέμπτο Μέρος τού «Λόγου» συνοψίζει μέρος τής αδημοσίευτης πραγματείας.

γ) Ασυμπλήρωτη επίσης και αδημοσίευτη έμεινε μια γαλλική μελέτη τού Ντεκάρτ για τον «Σχηματισμό τού Εμβρύου» — *De la formation du Foetus* — αρχισμένη κατά το 1648, που δημοσιεύτηκε στα 1664.

δ) Επίσης, ένας ημιτελής γαλλικός διάλογος με τον τίτλο «Η αναζήτηση της Αληθείας με τα Φυσικά Φώτα» — *La Recherche de la Vérité par les Lumières Naturelles* — που δημοσιεύτηκε στα 1701.

III. Κατόπι, η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με διάφορες προσωπικότητες, τον Beeckman, τον Balzac, τον Mersenne, την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, τον Chaput, τον C. Huygens κ.λπ. παρουσιάζει συχνά εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί τα γράμματά του αποτελούσαν κάποτε αληθινές πραγματείες πάνω σε διάφορα επιστημονικά ή φιλοσοφικά θέματα. Τρεις τόμοι αλληλογραφίας τού Ντεκάρτ δημοσιεύτηκαν σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του, από τον φίλο και μεταθανάτιο θεματοφύλακα των χαρτιών του, τον Clerelier, στον οποίο και οφείλεται η δημοσίευση των περισσοτέρων από τα κατάλοιπα του φιλοσόφου. Αλλά και μεταγενέστερα, και μάλιστα αρκετά πρόσφατα, έχουν βρεθεί και δημοσιευτεί σπουδαία τμήματα αλληλογραφίας. Έτσι, μεγάλο μέρος τής αλληλογραφίας με την Πριγκήπισσα Ελισσάβετ δημοσιεύτηκε στα 1878, το αρχείο τού Μπέεκμαν βρέθηκε στα 1905. Η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με τον Ολλανδό φίλο και προστάτη του C. Huygens δημοσιεύτηκε μόλις στα 1926 από τον L. Roth στην Αγγλία.

IV. Αλλά κι αν δεν είχαν σωθεί τα έργα που σημειώσαμε — εκτός από την αλληλογραφία, που είναι ανεκτίμητη — η ζημιά δεν θα ήταν ανεπανόρθωτη. Και τούτο γιατί ο Ντεκάρτ δεν έδινε μια μονάχα γραπτή διατύπωση για κάθε κεφάλαιο ιδεών του. Δεν έπαυε στην πραγματικότητα να εκθέτει, και

να επεξηγεί τις γνώμες του, αντικρούοντας αντιρρήσεις. Έτσι, όσα έργα του δημοσιεύτηκαν με δική του πρωτοβουλία ολοκληρώνουν ικανοποιητικά τον κύκλο τού φιλοσοφικού του συστήματος.

1) Πρώτο έργο, δημοσιευμένο από τον Ντεκάρτ στα 1637, δηλαδή δεκαοχτώ περίπου χρόνια αφού άρχισε να επεξεργάζεται τις βασικές του αρχές, είναι κείνο όπου εκθέτει τη Μέθοδό του και δίνει δοκίμια των αποτελεσμάτων τής εφαρμογής της: ο « *Λόγος περί της Μεθόδου* » και τρεις πραγματείες που δημοσιεύτηκαν μαζί, η « *Διοπτρική* », τα « *Μετέωρα* » κι η « *Γεωμετρία* ». Σπουδαιότερη είναι φυσικά η τρίτη, όπου εκθέτει τις βάσεις τής Αναλυτικής Γεωμετρίας. Όπως είναι γνωστό, το έργο γράφηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε στη Leyde—Λάϋντε—της Ολλανδίας ανώνυμο, όλοι όμως είξεραν πως είταν τού Ντεκάρτ. (Βλ. Ανάλυση Λόγου).

2) Τέσσερα χρόνια αργότερα, στα 1641, δημοσιεύτηκαν λατινικά οι « *Μεταφυσικοί Στοχασμοί* » με τον τίτλο « *Meditationes de Prima Philosophia* », του οποίου ο υπότιτλος τροποποιήθηκε στη δεύτερη έκδοση με τρόπο χαρακτηριστικό. Αντί να λέει, όπως έλεγε αρχικά, ότι το βιβλίο « *αποδειχνει την ύπαρξη του Θεού και την αθανασία τής ψυχής* », η δεύτερη έκδοση λέει πως « *αποδειχνει την ύπαρξη του Θεού και την πραγματική διάκριση της ψυχής από το σώμα* ». Και κάτι επίσης σπουδαίο: λείπει από τη δεύτερη έκδοση η βεβαίωση ότι το βιβλίο εκδίδεται με την έγκριση της Σορβόνης. Πάντως, στο έργο αυτό, ο Ντεκάρτ δίνει τις αντιλήψεις του για την ύπαρξη του Θεού, για τη φύση τού ανθρώπινου πνεύματος, για την ύλη, για την ύπαρξη των υλικών πραγμάτων, για τη διάκριση της ψυχής και του σώματος, κ.λ.π. Το καθ'αυτό έργο, που χωρίζεται σε έξη Στοχασμούς, δεν είναι μακρύ, ογδόντα περίπου σελίδες κι αυτό. Αλλά συνοδεύεται απο τις αντιρρήσεις που παρουσίασαν διάφοροι θεολόγοι καθολικοί—αλλά κι ένας-δυό φιλόσοφοι όπως ο Άγγλος Hobbes κι ο Γάλλος Gassendi—και τις διεξοδικότερες απαντήσεις τού Ντεκάρτ. Όλα αυτά μαζί πενταπλασιάζουν τον όγκο τού βιβλίου, στο οποίο ο Ντεκάρτ παρασύρθηκε να καταναλώσει πολύ περισσότερο καιρό απ' όσο νόμιζε, καθυστερώντας έτσι σημαντικά τήν έκδοση του τρίτου έργου του πού είναι:

3) Οι « *Αρχές τής Φιλοσοφίας* », *Principia Philosophiæ*, που δημοσιεύτηκαν λατινικά στα 1644, δίνουν τη σύνοψη της Φυσικής τού Ντεκάρτ. Στη Γαλλική μετάφραση, που βγήκε στα 1647, και που είναι αφιερωμένη στην Πριγκήπισσα Ελισσάβετ, προτιάσσεται, σε μορφή επιστολής στον μεταφραστή τού έργου,—είταν ο Αββάς Ricot—ένας πρόλογος πολύ σημαντικός για τη φιλοσοφία τού Ντεκάρτ. Προς το τέλος του βρίσκεται η περίφημη φράση τού συγγραφέα, που παρομοιάζει όλη τη φιλοσοφία με δέντρο, πού έχει για ρίζες του τη μετ'αφυσική, για κορμό τη φυσική, και για κλαδιά όλες τις άλλες επιστήμες, που ανάγονται σε τρεις κύριες: την ιατρική, (εννοούσε και τη φυσιολογία), τη μηχανική και την ηθική: την τελειότατη ηθική, που προϋποθέτοντας την ακέραια γνώση όλων τών άλλων επιστημών, αποτελεί την ανώτατη βαθμίδα τής σοφίας.

Ο Ντεκάρτ έδωσε στις « *Αρχές τής Φιλοσοφίας* » του τη μορφή διδα-

πτικού βιβλίου. Το έχει διαιρέσει σε τέσσερα μέρη : 1) Αρχές τής ανθρώπινης γνώσης, αυτό που θα λέγαμε Γνωσιοθεωρία — 2) Αρχές τών υλικών πραγμάτων. — 3) Ο ορατός κόσμος, και 4) Η Γη. Και το κάθε μέρος είναι διαιρεμένο σε μεγάλο αριθμό παραγράφων, με επιγραφές κι επεξηγήσεις.

Παρά τον όγκο του, — το βιβλίο είχε περί τις πεντακόσιες σελίδες — το έργο δεν είναι ολοκληρωμένο. Κατά το αρχικό σχέδιο, έπρεπε να έχει δυό ακόμη μέρη: 5) Τα φυτά και τα ζώα, και 6) Ο Άνθρωπος. Ο Ντεκάρτ έκρινε πως δεν είχε ακόμα συγκεντρωμένο αρκετό υλικό πειραματικών παρατηρήσεων για να τα συντάξει.

Αυτή η έλλειψη αφήνει κάποιο κενό στο σύνολο της Φυσικής τού Ντεκάρτ, κι έτσι το πέρασμα από τις « Αρχές τής Φιλοσοφίας » στο τελευταίο έργο του δεν δείχνει απόλυτη συνέχεια. Το έργο αυτό είναι:

5) « Τα Πάθη τής Ψυχής », που δημοσιεύτηκε γαλλικά τον Νοέμβρη τού 1649, λίγο πριν τον θάνατο του φιλοσόφου, όταν ο ίδιος βρισκόταν στη Σουηδία. Το βιβλίο δεν είναι, καθώς ο τίτλος του θ' άφινε να υποθέσει κανείς σήμερα, προπάντων βιβλίο ψυχολογίας. Αρχίζει με μια προσπάθεια ερμηνείας τού τρόπου με τον οποίο η άυλη ψυχή ενώνεται με το υλικό σώμα. Εκθέτει πως τα πάθη είναι ψυχικές καταστάσεις, που έχουν όμως πάντοτε για αφετηρία τους τις λειτουργίες τού σώματος. Κατόπι, κάνει την απαρίθμηση των έξι πρωταρχικών παθών, που είναι: ο θαυμασμός, η αγάπη, το μίσος, ο πόθος, η χαρά και η λύπη. Συνεχίζει με την άποψη πως η γενναιοψυχία αποτελεί το αντιφάρμακο όλων τών παρεκτροπών και των υπερβολών που προκαλούν όλα τα άλλα πάθη. Και καταλήγει με την άποψη πως όλα τα πάθη είνε κατά βάθος καλά, υπό τον όρο να μην πέφτουν σε υπερβολές και να είναι καλά διαλεγμένο το αντικείμενό τους.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ "ΛΟΓΟΥ"

Όπως όλοι οι μορφωμένοι άνθρωποι του καιρού του, ο Ντεκάρτ είχε διδαχτεί τα λατινικά όχι σαν αρχαία νεκρή γλώσσα, παρά σαν γλώσσα ζωντανή, που θα είχε και να τη γράφει και να τη μιλεί στην ανάγκη. Στη γλώσσα αυτή είταν γενικά καθιερωμένο να διατυπώνουν τις σκέψεις τους οι επιστήμονες κι οι σοφοί της εποχής. Είχε το προσόν να είναι διεθνής.

Ωστόσο, ο Ντεκάρτ δημοσίεψε το πρώτο του βιβλίο στη « λαϊκή γλώσσα », καθώς λέει, δηλαδή στα γαλλικά. Κι εξήγησε πως το έκανε γιατί επιθυμούσε να ενδιαφερθούν στο κήρυγμά του, όχι μονάχα οι γραμματοχάλασμένοι τού καιρού του, δηλαδή « εκείνοι που δεν πιστεύουν παρά στα αρχαία βιβλία », αλλά όσο το δυνατόν περισσότεροι γνωστικοί άνθρωποι. Είταν φυσικό να φερθεί έτσι, μια που οι πρώτοι είταν εκείνοι ακριβώς που ο Ντεκάρτ προσπαθούσε να εκτοπίσει από θέσεις, τις οποίες κατείχαν ενώ δεν έπρεπε. Οι περισσότεροι μορφωμένοι τής εποχής βρίσκονταν κάτω

από τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας, κι είταν φυσικό πως δεν είταν διατεθειμένοι ν' ακούσουν πρόθυμα ένα κήρυγμα που απέβλεπε στο ν' αποσπάσει τον ανθρώπινο νου από την κηδεμονία τής Εκκλησίας και να «εκλαϊκέψει» τη φιλοσοφική και επιστημονική έρευνα.

Φυσικά, ο Ντεκάρτ δεν είταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε λαϊκή γλώσσα στο επιστημονικό πεδίο, αλλά είταν ο πρώτος που έγραψε στη λαϊκή γλώσσα έργο τόσο μεγάλης σημασίας.

Είταν επίσης φυσικό να συμβεί και με τον Ντεκάρτ πεζογράφο, ό,τι και με τον Ντεκάρτ στοχαστή κι επιστήμονα. Όπως, στον πόλεμό του κατά της Σχολαστικής φιλοσοφίας ο Ντεκάρτ μένει ως ένα βαθμό επηρεασμένος από τη σχολαστική εκπαίδευση που έλαβε στο Κολλέγιο, έτσι και στη γλώσσα του ο Ντεκάρτ, γράφοντας γαλλικά, είναι μοιραία επηρεασμένος από τα λατινικά με τα οποία μορφώθηκε.

Εξάλλου, ο Ντεκάρτ δεν χασομερά για να κάνει τον «στυλίστα». Φροντίζει να διατυπώσει τις σκέψεις του ακριβώς όπως του έρχονται. Κι αν το γράψιμό του έχει σχεδόν πάντα θαυμαστή σαφήνεια και νεύρο, αυτό συμβαίνει γιατί τέτοια είταν η σκέψη του. Είταν όμως φυσικό να παρασύρεται το γράψιμο του φιλοσόφου από την ορμητική ροή τών στοχασμών του κι από τη λατινική του παιδεία. Και τότε έχουμε φράσεις μακρυές, που διακλαδίζονται σε παρεμπόμπουσες. Δεν πρόκειται όμως διόλου για θεληματική προσπάθεια του Ντεκάρτ να δώσει στον λόγο του ρητορική ευρύτητα.

Σ' αυτά τα σημεία τού «Λόγου» συνάντησε η μετάφραση τις περισσότερες δυσκολίες. Ο μεταφραστής, έχοντας προπάντων υπόψη του τη σαφήνεια και την ευκρίνεια, δεν δίστασε να τεμαχίζει την πρωτότυπη φράση, και να ξαναφέρει κάποτε τη μπλεγμένη διατύπωση σε πιο ευθύγραμμο ειρμό.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ "ΛΟΓΟΥ"

Ο Ντεκάρτ ήταν ήδη σαράντα ενός ετών όταν στα 1637 πρωτοδημοσιεύτηκε ανώνυμα στη Leyde της Ολλανδίας ο χοντρός τόμος — πεντακόσιες περίπου σελίδες — του οποίου ο «Λόγος περί της Μεθόδου» αποτελούσε τον σχετικά σύντομο — 78 σελίδες — πρόλογο.

Η ηλικία αυτή ίσως να μη φανεί μεγάλη από πρώτη όψη. Αλλά πρέπει να σκεφτούμε πως από δέκαοχτώ περίπου χρόνια ο Ντεκάρτ ήταν ήδη κάτοχος τών βασικών ιδεών που αποτελούσαν το κλειδί της Μεθόδου του. Πως από δέκα ήδη χρόνια είχε υποσχεθεί στον Βάλτα να γράψει την «ιστορία τού πνεύματός του», δηλαδή την πνευματική του αυτοβιογραφία, αυτό ακριβώς που δίνει στον «Λόγο» του. Δέκα χρόνια είχαν επίσης περάσει αφότου οι φίλοι τού Ντεκάρτ είχαν μάθει πως είχε τραβηχτεί στην Ολλανδία για να ασχοληθεί χωρίς χασομέρια με το έργο που σχεδίαζε να γράψει.

Το Έκτο Μέρος τού «Λόγου» εξηγεί πολύ καθαρά και με ειλικρίνεια, πρώτα ποιά συνέχεια γεγονότων τον εμπόδισε να δημοσιέψει έργα του ως τότε, κατόπι τους διαταγμούς που εξακολουθούσαν να τον βασανίζουν σχετικά, και τέλος τη μέση λύση που αποτέλεσε γι' αυτόν η δημοσίευση των τριών δοκιμίων: «Διοπτρική» — «Μετεώρα» — «Γεωμετρία» — που ήταν τα θετικά δείγματα των αποτελεσμάτων που μπορούσε να δώσει η εφαρμογή της Μεθόδου του.

Τον Πρόλογο αυτόν, ο Ντεκάρτ, που ήταν αρκετά αναβλητικός, τον έγραψε μάλλον βιαστικά, όταν τα τρία δοκίμια ήταν ήδη περίπου τυπωμένα. Είναι η μοίρα τού έργου ν' αποκτήσει ο Πρόλογος αυτός ζωή ανεξάρτητη και να μείνει οριστικό κτήμα της ανθρωπότητας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 1-15)

Διάφορες απόψεις για τις επιστήμες

Η ορθοφροσύνη είναι ίσα μοιρασμένη σε όλους, άλλοι όμως τη χρησιμοποιούν καλά κι άλλοι άσχημα (§ 1). Ο Ντεκάρτ, χωρίς να έχει εξαιρετική ιδέα για το πνεύμα του (§ 2), πιστεύει πως βρήκε μια μέθοδο ικανή ν' αυξήσει τη μάθησή του και να υψώσει το πνεύμα του ως το ανώτατο σημείο όπου η συντομία της ζωής του μπορεί να του επιτρέψει να φτάσει (§ 3). Σκοπεύει να εκθέσει αυτή τη μέθοδο (§ 4), δίχως όμως να έχει την αξίωση να την επιβάλει στους άλλους (§ 5).

Ο Ντεκάρτ εξιστορεί τις σπουδές του στο Κολλέγιο της La Flèche, όπου διάβασε όλα τα βιβλία (§ 6) και σπούδασε — με λαμπρούς δασκάλους και σημαντική ωφέλεια — τα αρχαία γράμματα, τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά. Εξιστορεί τα προσόντα τών διαφόρων μαθημάτων που παρακολούθησε, αλλά κατέληξε στο συμπέρασμα πως επιστήμη, όπως εκείνος τη φανταζόταν, δεν υπήρχε (§ 6-13). Παράτησε λοιπόν τη σπουδή τών γραμμάτων κι άρχισε ν' αναζητεί την αλήθεια στο μεγάλο βιβλίο τού κόσμου, ταξιδεύοντας (§ 14). Διαπίστωσε όμως πως και στα ήθη τών ανθρώπων δεν

υπάρχουν λιγότερες αντιθέσεις απ' όσες ανάμεσα στις γνώμες τών φιλοσόφων. Και τότε πια το πήρε απόφαση να μην αναζητήσει την αλήθεια πουθενά αλλού παρά μέσα του—μέσα στη σκέψη του. (§ 16).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ (§ 16-28)

Οι κύριοι κανόνες τής Μεθόδου

Έναν χειμώνα, ο Ντεκάρτ απομονωμένος σ' ένα χωριό στη Γερμανία, κι απορροφημένος από τους στοχασμούς του, σκέφτηκε πρώτα πως, όπου κι αν κοιτάξει κανείς, βλέπει ότι μόνα τα έργα που έγιναν από έναν μονάχα άνθρωπο—είτε πόλεις, είτε νομοθεσίες, είτε κι επιστήμες—μπορούν να ικανοποιήσουν απόλυτα το πνεύμα (§ 16). Έπρεπε λοιπόν να παρατήσει κι αυτός όλα όσα τού είχαν διδάξει ως τότε, και που, καθώς είχαν γίνει από πολλούς, είχαν συχνά αντιφατικά ή παράταιρα, για να τ' αντικαταστήσει όλα αυτά με τις αλήθειες που θα παραδεχόταν μονάχο το δικό του λογικό (§ 17).

Αλλά βέβαια, τονίζει ο Ντεκάρτ, δεν σκοπεύει να ρυθμίσει ούτε τις διδασκαλίες των σχολών, ούτε προπάντων να θίξει την κοινωνική τάξη—αυτό θα ήταν τρέλλα: Άλλοι είναι αρμόδιοι να το κάνουν αυτό χωρίς κίνδυνο ανεπανόρθωτης ζημίας. Ο Ντεκάρτ σκοπεύει να μεταρρυθμίσει αποκλειστικά τον εαυτό του, τη σκέψη του, και θα διηγηθεί με τι τρόπο μπόρεσε να το πραγματοποιήσει μόνος του, αλλά προσθέτει πως λίγοι είναι εκείνοι που θα μπορέσουν να τον μιμηθούν (§ 18-20).

Ο Ντεκάρτ θεωρεί πως, απ' όσα διδάχτηκε, μονάχα η λογική, η γεωμετρική ανάλυση και η άλγεβρα θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες. Αλλά ο τρόπος με τον οποίο τις έχουν συγκροτήσει, τις έχουν κάνει άχρηστες. Χρειάστηκε λοιπόν να αναζητήσει μια δική του μέθοδο, που να έχει τα πλεονεκτήματα, χωρίς όμως και τα ελαττώματα των τριών αυτών κλάδων. Κι επειδή οι καλύτερες νομοθεσίες είναι οι πιο σύντομες, ο Ντεκάρτ τη διατυπώνει στους ακόλουθους τέσσερις κύριους κανόνες (§ 21):

1. Να μη δέχεται τίποτα για αληθινό, ενόσο δεν είναι απολύτως βέβαιος, ν' αποφεύγει προσεχτικά κάθε βιασύνη και προκατάληψη, και να παραδέχεται μονάχα ό,τι παρουσιάζεται στο μυαλό του τόσο καθαρά και διακριτά, ώστε να μην έχει κανέναν λόγο ν' αμφιβάλλει γι' αυτό (§ 22).

2. Να διαιρεί το κάθε πρόβλημα σε όσα τμήματα είναι ανάγκη για να λυθεί καλύτερα (§ 23).

3. Να διευθύνει τις σκέψεις του με τάξη, αρχίζοντας από τα απλούστερα και ανεβαίνοντας προς τα συνθετότερα. Να υποθέτει πως υπάρχει πάντα μια τάξη ανάμεσα και σε κείνα ακόμα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο (§ 24).

4. Να κάνει πάντα απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, ώστε να είναι βέβαιος πως δεν παραλείπει τίποτα (§ 25).

Ο Ντεκάρτ χρησιμοποίησε τους κανόνες αυτούς, αρχίζοντας από τα μαθηματικά, που είναι το απλούστερο απ' όλα τα θέματα. Παρατήρησε την

ενότητα που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες μαθηματικές επιστήμες, γιατί όλες τους εξετάζουν τις σχέσεις και τους λόγους που διέπουν τα αντικείμενά τους. Αποφάσισε λοιπόν ν' ασχοληθεί μονάχα μ' αυτές τις σχέσεις ή τους λόγους γενικά. Κι ύστερα, καινοτομώντας, σκέφτηκε να εφαρμόσει στη γεωμετρία τον αλγεβρικό λογισμό, αντικαθιστώντας τα σχήματα με αλγεβρικούς τύπους. Έτσι, ιδρύοντας την Αναλυτική Γεωμετρία, κατώρθωσε να λύσει προβλήματα που τα είχε θεωρήσει ως τότε άλυτα (§ 26-27). Τότε, του ήλθε η σκέψη να εφαρμόσει την ίδια μέθοδο και στη φιλοσοφία και τις άλλες επιστήμες. Θεωρώντας όμως πως είχαν ακόμη πολύ νέος για να το καταφέρει, ανέβαλε για αργότερα την εκτέλεση αυτού τού σχεδίου (§ 28).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (§ 29-35)

Οι κανόνες τής προσωρινής ηθικής

Η ηθική έρχεται τελευταία στη σειρά τών επιστημών, αλλά η ζωή πιέζει τον φιλόσοφο να ενεργήσει, πριν ακόμη γίνει κάτοχος τής οριστικής του ηθικής. Για να βγει από τη δυσχέρεια, ο Ντεκάρτ θα υιοθετήσει προσωρινά μερικούς πρακτικούς κανόνες, περιμένοντας να γνωρίσει τους καλύτερους τής οριστικής ηθικής (§ 29). Οι κανόνες αυτοί είναι:

1ος. Να υπακούει στους νόμους και τα ήθη τής πατρίδας του, διατηρώντας και τη θρησκεία που έχει από παιδί, κι ακολουθώντας σε όλα τις μετριοπαθέστερες γνώμες τών πιο συνετών από τους ανθρώπους με τους οποίους είναι υποχρεωμένος να ζήσει (§ 30).

2ος. Να είναι όσο το δυνατόν πιο σταθερός στις ενέργειές του, και — μια που αποφάσισε να τις υιοθετήσει — ν' ακολουθεί και τις πιο αμφίβολες γνώμες με την ίδια επιμονή ωσάν να ήταν βεβαιότητες (§ 31).

3ος. Να προσπαθεί πάντα να νικά τον εαυτό του μάλλον παρά την τύχη, και ν' αλλάζει τις επιθυμίες του μάλλον παρά την τάξη τού κόσμου (§ 32).

Αφού εξέτασε όλες τις ασχολίες στις οποίες επιδίδονται οι άνθρωποι, ο Ντεκάρτ κατέληξε στο συμπέρασμα πως δεν υπήρχε σημαντικότερη από τη φιλοσοφία, κι αποφάσισε ν' αφοσιωθεί σ' αυτήν (§ 33). Σκέφτηκε πως θα κατόρθωνε πολύ καλύτερα να ξεφορτωθεί τις περιττές πεποιθήσεις του αν ξανάρχιζε να συναναστρέφεται με τους άλλους, παρά αν έμενε κλεισμένος στη μοναξιά του (§ 34). Και χρησιμοποίησε τα εννιά επόμενα χρόνια σε καινούρια ταξίδια και στο να τελειοποιηθεί στην πρακτική τής μεθόδου που είχε καταρτίσει. Τονίζει όμως τη βασική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αμφιβολία τών σκεπτικών που αμφιβάλλουν απλώς για ν' αμφιβάλλουν, και τη δική του αμφιβολία, που αποβλέπει απεναντίας στο να φτάσει στη βεβαιότητα. Μέσα όμως σ' αυτά τα εννιά χρόνια τών ταξιδιών και των συναναστροφών του, απέκτησε τη φήμη ανθρώπου που είχε ήδη πραγματοποιήσει τον σκοπό του, ενώ αυτό δεν ήταν πραγματικό. Αποφάσισε λοιπόν να τραβηχτεί και πάλι στη μοναξιά, για να προσπαθήσει να φανεί αντά-

ξιος της φήμης του. Και πάνε ακριβώς οκτώ χρόνια αφότου πραγματοποίησε αυτή του την απόφαση και τραβήχτηκε στην Ολλανδία (§ 35).

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 36-43)

Οι αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, ή οι βάσεις τής Μεταφυσικής τού Ντεκάρτ

Αφού βεβαιώθηκε για τον εαυτό του, ο Ντεκάρτ επιδόθηκε στην έρευνα της Μεταφυσικής. Για να είναι βέβαιος πως δεν θα παραδεχτεί τίποτα που να μην είναι εντελώς αληθινό, αποφασίζει ν' αμφιβάλλει για τα πάντα και προπάντων για τα δεδομένα τών αισθήσεων. Για ν' αμφιβάλλει όμως θα πει πως σκέπτεται, και για να σκέπτεται θα πει πως υπάρχει. Τα δύο αυτά αποτελούν ένα. « Σκέπτομαι, άρα υπάρχω » είναι η πρώτη αρχή τής Μεταφυσικής του (§ 36).

Αφού βεβαιώθηκε πως υπάρχει, ο Ντεκάρτ εξετάζει το τι είναι. Διαπιστώνει πως αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του μονάχα χάρη στο ότι σκέπτεται. Επομένως είναι σκέψη, ψυχή, που υφίσταται ανεξάρτητα από κάθε ύλη και είναι συνεπώς ξεχωριστή από το σώμα (§ 37).

Η αρχή αυτή μάς διδάσκει ακόμη και πως, για να είναι μια πρόταση αληθινή, πρέπει να είναι καθαρή και διακριτή. Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αποτελούν το κριτήριο της αλήθειας (§ 38).

Κατόπι ο Ντεκάρτ περνά στην ύπαρξη Θεού. Η ενέργεια της σκέψης, με την οποία διαπιστώνω την ύπαρξή μου είναι η αμφιβολία. Αλλά η αμφιβολία μαρτυρεί ατέλεια. Είμαι λοιπόν ατελής. Για να το ξέρω όμως πως είμαι ατελής, θα πει πως έχω και την ιδέα τής τελειότητας. Από που άραγε έχω αυτή την ιδέα τού τέλειου; Μια τέτοια ιδέα δεν μπορεί να προέρχεται παρά μόνο από ένα ον τέλειο, δηλαδή τον Θεό. Άρα υπάρχει Θεός (§ 39).

Ένα ον μη τέλειο, που έχει την ιδέα τού τέλειου, δεν μπορεί να δημιουργήθηκε μόνο του. Αλλιώς θα είχε δώσει στον εαυτό του την τελειότητα. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποιος δημιουργός και δικός μας και της ιδέας του τέλειου: Ο Θεός. Συνάμα, αποδειχνεται πως ο Θεός είναι απαλλαγμένος από κάθε ατέλεια. Ατέλεια θα ήταν και το να είναι ο Θεός φύση σύνθετη — νοητική και σωματική — Επομένως, είναι φύση αποκλειστικά νοητική, από την οποία εξαρτιέται ό,τι υπάρχει (§ 39).

Αφού αποδείχτηκε η ύπαρξη του Θεού, η σκέψη στρέφεται προς τα εξωτερικά πράγματα, για τα οποία αποφάσισε στην αρχή ν' αμφιβάλλει. Η γεωμετρική έκταση είναι ό,τι διανοούμεστε καθαρά από τον εξωτερικό κόσμο. Αυτό μάς δίνει μια πρόσθετη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού. Όλη η βεβαιότητα των γεωμετρικών αποδείξεων βασίζεται στο ότι τις διανοούμεστε με απόλυτη προφάνεια. Εξετάζοντας όμως την ιδέα τού τέλειου όντος βρίσκουμε, πως το στοιχείο τού υπαρκτού περιλαμβάνεται μέσα στην ιδέα της τελειότητας, όσο αναγκαστικά περιλαμβάνεται και οποιαδήποτε ιδιότητα του τριγώνου μέσα στην ιδέα τού τριγώνου. Δεν είναι δυνατόν κάτι να είναι τέλειο και ωστόσο να μην υπάρχει (§ 40).

Εκείνο που κάνει να δυσκολεύονται πολλοί να πειστούν για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, είναι πως είναι πολλοί εκείνοι που είναι ανίκανοι να διανοηθούν οτιδήποτε δεν χωρεί στη φαντασία τους, που είναι «τρόπος σκέψης» ειδικός για τα υλικά πράγματα (§ 41).

Ωστόσο η ύπαρξη των υλικών πραγμάτων είναι πολύ λιγότερο βέβαιη από την ύπαρξη του Θεού. Γιατί ακόμα και το ότι οι καθαρές και διακριτές ιδέες μας μάς εξασφαλίζουν την αλήθεια, είναι σίγουρο αποκλειστικά επειδή υπάρχει ο Θεός, που με την ύπαρξή του μας βεβαιώνει πως δεν είναι δυνατόν να είμαστε θύματα απάτης κανενός πονηρού πνεύματος (§ 42-43).

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 44-55)

Η σειρά των προβλημάτων της Φυσικής

Παρ' όλη την ευχαρίστηση που θα αισθανόταν, ο Ντεκάρτ προτιμά ν' αποφύγει να εκθέσει όλη τη σειρά των αληθειών που έβγαλε από τις πρώτες αλήθειες που βρήκε αποκλειστικά χάρη στη μέθοδό του. Φοβάται πως για ορισμένες θα μπορούσαν να προκύψουν διαφωνίες με τους σοφούς, με τους οποίους δεν θέλει να τα χαλάσει (§ 44). Προτιμά να συνοψίσει την πραγματεία του «Ο Κόσμος ή περί Φωτός» την οποία προτίμησε ν' αφίσει αδημοσίευτη. Γύρω στο κεντρικό πρόβλημα του φωτός, απαριθμεί όσα τού είχαν γνωστά για τον ήλιο που παράγει το φώς, τον ουρανό που το μεταβιβάζει, για τους πλανήτες που το αντανακλούν, και ειδικότερα για τη Γη, και τέλος για τον άνθρωπο που είναι ο θεατής όλων αυτών. Έτσι όλα τα φυσικά φαινόμενα εξηγούνται, χωρίς να γίνει προσφυγή σε άλλες αρχές εκτός από τη γεωμετρική έκταση και τους νόμους που διέπουν την κίνηση (§ 45). Ενδέχεται να μη δημιουργήθηκε ο κόσμος με τον τρόπο που ο Ντεκάρτ εκθέτει, θα μπορούσε όμως να τον έχει δημιουργήσει ο Θεός με τον τρόπο αυτόν, και το σύστημα που υιοθετεί ο Ντεκάρτ για να τον εξηγήσει μάς βοηθεί να τον καταλάβουμε καλύτερα (§ 46).

Για να δώσει μια ιδέα των αποτελεσμάτων στα οποία κατέληξε, ο Ντεκάρτ λέει πως όλες οι σωματικές λειτουργίες τού ανθρώπου μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με τη φυσιολογική λειτουργία της καρδιάς, την οποία κι εξηγεί με τη δική του ερμηνεία. Σύμφωνα μ' αυτήν, η κίνηση της καρδιάς στηρίζεται βασικά στο ότι η καρδιά είναι όργανο θερμότερο απ' όλο το υπόλοιπο σώμα, χάρη σε μια «δίχως φως φωτιά» που εδρεύει σ' αυτήν (§ 47). Ο Ντεκάρτ εκθέτει διεξοδικά (§ 47-51) τη θεωρία του, που είναι λανθασμένη.

Κατόπι μιλεί για τα ζωϊκά πνεύματα, που κατά τη γνώμη του εξηγούν τη λειτουργία των νεύρων και μυώνων (§ 51). Αναφέρει ότι στην πραγματεία του είχε δώσει την εξήγηση των λεπτομερειών της κατασκευής τού ανθρώπινου σώματος (§ 52). Εξηγεί κατόπι την άποψή του για τα ζώα, που είναι γι' αυτόν απλά αυτόματα και δεν έχουν κανενός είδους ψυχή. Βασίζει την άποψή του αυτή στο ότι τα ζώα δεν έχουν καθόλου λογικό, μια που δεν έχουν ούτε λαλιά (§ 53-54). Με τις εξηγήσεις αυτές, ο Ντεκάρτ παρακάμπτει το πρόβλημα που απασχολούσε στην εποχή του τους φιλοσό-

φους για την αθανασία τής ψυχής τών ζώων. Με την εξήγησή του αποδείχνει ακόμα, κατά την κρίση του, πως η ανθρώπινη ψυχή είναι εντελώς ανεξάρτητη από το σώμα, του οποίου οι κινήσεις δεν εξαρτιούνται από την ψυχή αλλά από τα ζωϊκά πνεύματα που κυκλοφορούν μέσα στα νεύρα. Η απόλυτη ανεξαρτησία τής ανθρώπινης ψυχής—που έχει αποκλειστικό της γνώρισμα τη σκέψη,—από το σώμα, αποδείχνει και την αθανασία της (§ 55).

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 56-67)

Τι χρειάζεται για να προχωρήσει η έρευνα της φύσης

Η καταδίκη τού Γαλιλαίου, την οποία αναφέρει χωρίς να τον ονομάζει, εμπόδισε τον Ντεκάρτ να δημοσιέψει την πραγματεία του. Αμφιβάλλει κι αν πρέπει να δημοσιέψει στο μέλλον τα αποτελέσματα των ερευνών του. Οι λόγοι υπέρ και κατά είναι ενδιαφέροντες και θα τους εκθέσει (§ 56). Ο κυριότερος υπέρ είναι ότι ανακάλυψε μια επιστήμη ικανή να καλυτερεύσει την τύχη τής ανθρωπότητας, ακόμα και να θεμελιώσει μια ιατρική επιστήμη στηριγμένη στα μαθηματικά. Για να ολοκληρωθεί όμως μια τέτοια επιστήμη χρειάζονται ακόμα πολλά πειράματα—που δεν μπορούν να γίνουν από έναν μόνο άνθρωπο—και υλικά μέσα, που θα μπορούσε ίσως να τ' αποκτήσει ο Ντεκάρτ, αν δημοσίευε τις εργασίες του (§ 57-58).—Υπάρχουν όμως κι οι λόγοι που συνηγορούν βέβαια στο να συνεχίσει να εργάζεται και να σημειώνει τα πορίσματα των ερευνών του, τον αποτρέπουν όμως εντελώς από το να τις δημοσιέψει. Ο κυριότερος είναι πως, αν γνωστοποιήσει τις εργασίες του, κινδυνεύει να χάσει το πολυτιμότερο αγαθό που υπάρχει γι' αυτόν: την ησυχία του. Γιατί προβλέπει πως θα προκληθούν πολεμικές και θα έχει ν' απαντά στις ανοησίες που θα του αντιταχθούν από διαφόρους. Δεν προσμένει αξιόλογη ωφέλεια από τις αντιρρήσεις που θα του κάνουν άλλοι (§ 59-60). Ούτε από τη γνωστοποίηση των εργασιών του θα δούν οι άλλοι μεγάλη ωφέλεια, ούτε και πιστεύει ότι εκείνοι θα τον βοηθήσουν σοβαρά με τις δικές τους εργασίες (§ 62). Επωφελείται από την ευκαιρία για να χτυπήσει τη σχολαστική φιλοσοφία (§ 61).

Όλοι αυτοί οι λόγοι τον έκαναν πριν τρία χρόνια (1633) να μη θελήσει να δημοσιέψει την πραγματεία του «Ο Κόσμος κλπ.».

Αλλά τώρα υπάρχουν κι άλλοι αντίθετοι λόγοι. Π.χ. ο κίνδυνος να υποθέσει ο κόσμος πως ο Ντεκάρτ δεν δημοσιεύει τίποτα, γιατί πραγματικά δεν έχει βρει τίποτα (§ 63).

Διαλέγοντας λοιπόν μια μέση λύση, ο Ντεκάρτ προτίμησε να δώσει, σαν δείγματα του τι μπορεί να κάνει με τη Μέθοδό του, τις πραγματείες που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο (§ 64-65). Κι έγραψε γαλλικά, κι όχι λατινικά γιατί νομίζει πως όσα έχει να πει θα τα εκτιμήσουν καλύτερα εκείνοι που η ορθοφροσύνη τους δεν είναι θολωμένη από την πίστη τους στ' αρχαία βιβλία (§ 66). Όσοι τον διαβάσουν θα καταλάβουν αν συντρέχει λόγος να τον βοηθήσουν για να συνεχίσει το έργο του. Πάντως, εκείνο που μπορούν να του εξασφαλίσουν κυρίως είναι η ελευθερία του για τη συνέχιση των ερευνών του (§ 67).